

AZ ANALITIKUS–SZINTETIKUS TOLDALÉKOLÁS A MAGYARBAN ÉS A KORMÁNYZÁSI FONOLÓGIA*

REBRUS PÉTER

MTA Nyelvtudományi Intézet

ELTE BTK Elméleti Nyelvészet Szak

rebrus@nytud.hu

0. Bevezetés

Ennek a dolgozatnak a témája egy morfofonológiai elmélet rövid áttekintése, és annak vizsgálata, hogy egyes, a magyarban található jelenségek milyen problémákat vetnek fel az elméleti keretre nézve, és milyen megoldási lehetőségek merülhetnek fel. Az első részben bemutatjuk azt az elméletet, melynek szellemében a magyar morfofonológiai jelenségeket elemezni fogjuk. Ez az elmélet a **kormányzási fonológia** (*government phonology*), mely tulajdonképpen három részelmélet egybekapcsolása: (i) az *autoszegmentális* fonológiák sorába tartozó **generatív fonológiai** elmélet, mely valamely mögöttes (szótári) alakokból vezeti le a megszorításoknak engedelmeskedő felszíni alakokat, (ii) a **fonetika – fonológia átmenetének** elmélete, mely a fonológiai ábrázolások fonetikai *interpretációjával* foglalkozik, azaz azzal a kapcsolattal, mely a *szimbolikus reprezentációkat* és a megvalósuló hangokat összeköti, és (iii) **morfofonológiai** elmélet, mely a fonológia és a morfológia átmenetének és az egységek (pl. *morfémák*) szótári reprezentációjának problémáival foglalkozik. Ebben a dolgozatban az előbbieket közül részletesen csak az utolsó, (iii) megközelítéssel foglalkozunk, a többiről csak ott teszünk említést, ahol a tárgyalás ezt feltétlenül indokolja. A további részletekért az olvasó forduljon Kaye–Lowenstamm–Vergnaud (1985) és (1990)-hez.

A második részben a magyar nyelv bizonyos hangkapcsolatainak előfordulásait vesszük számba, aszerint, hogy milyen **fonotaktikai megszorítások** tapasztalhatóak a morfémán belül és morfémahatáron. Ebben a részben vizsgáljuk meg, hogy milyen kapcsolat van a szóvégen előforduló kapcsolatok és a monomorfemikus kapcsolatok között.

A harmadik részben vázoljuk azt a kormányzási fonológia keretében kidolgozott **reprezentációs** elképzelést, mely az említett morfofonológiai jelenségekről megfelelően számot tud adni. Itt foglalkozunk részletesebben az analitikus toldalékolási jelenségekkel, és ezeknek a fonotaktikai szabályokkal való kapcsolatával.

A negyedik rész a szabálytalan alakok és a nem analitikus morfológia kapcsolatairól és a szótár szerkezetéről szól, néhány magyar példán keresztül mutatva be ezeket. Nem célunk sem valamely jelenség vagy részjelenség kimerítő leírása, sem pedig a teljes keretelmélet részletekbe menő bemutatása; elsősorban az a kérdés áll érdeklődésünk előterében, hogy az elméleti keret milyen válaszokat adhat a leírt morfológiai és fonológiai jelenségekre.

1. Morfológiai információk a fonológiában

Ahhoz, hogy a szavak *felszíni* (nagyjából a. m. hangzó) alakját a szótárban tárolt alakból megkaphassuk, szükség van fonológiai szabályokra, megszorításokra, melyek instrukciókat adnak arra nézve, hogy milyen változásoknak kell bekövetkeznie a két alak között. A tisztán fonológiai változások, melyek egy adott fonológiai tartományon (ilyen pl. a *fonológiai szó* vagy a *frázis*) belül korlátozás nélkül lefolynak, nem hivatkoznak belső határookra vagy egyéb, az alakok fonológiai ábrázolásában nem szereplő információra (pl. a tő kategóriája, a morféma jelentése). Azonban a fonológiai változásoknak csak egy bizonyos része ilyen. A magyarban például biztosan csak a *degemináció* és a *zöngésségi hasonulás* eseteit sorolhatjuk ide. A többi változást morfológiai tények is szabályozzák. Ezek kielégítő leírására két módszer használatos: a morfológiai információk „fonologizálása”, azaz ezek beépítése a fonológiai reprezentációba, illetve a morfológia–fonológia *interfész* (csatlakozó felület) kidolgozása. Az első elképzelés hajlik arra, hogy egységes morfofonológiát tételezzen fel (ezt tették a késői strukturalista és generatív elemzések), a második esetén mindkét modul **autonóm**, és közöttük az információáramlás csak előre meghatározott módon történhet. Ez utóbbi esetben előfordulhat, hogy a fonológiailag leírandó jelenségek körét szűkíteni kell. A fonológiai elméletek egy adott jelenség leírásánál választanak a fenti lehetőségek közül, és általában különböző jelenségeknél máshogyan.

A morfofonológia alapproblémáit – szem előtt-tartva az előbb mondottakat – az alábbiakban összegezhetjük (Kaye 1995 nyomán):

- milyen mértékű morfológiai információ szükséges a fonológiai folyamatok leírásához?
- mennyire látható a morfológiai szerkezet a fonológia számára?
- ha erre szükség van, akkor hogyan ábrázolható a morfológiai szerkezet a fonológiában?

A következő részben a fenti kérdésekre próbálunk egyfajta választ adni.

1.1. Analitikus és nem analitikus morfológia

A már előbb említett írásban Kaye körvonalaz egy morfofonológiát, mely illeszkedik a kormányzási fonológia alapelveihez, és elég megszorított keretet ad a jelenségek egyértelmű kezelésére. A fenti első kérdésre a válasz kettős: a morfológia hatása a fonológiára (a) **semmi** vagy (b) **kevés**. Az első lehetőség, amikor morfológiai tényezők nem játszanak szerepet a hangalak kialakításában. A második lehetőség, amikor a morfológiai tényezők hatnak, de a hatás minimális. Ezen azt kell érteni, hogy azok csak a fonológiai folyamatok tartományára és sorrendjükre vannak tekintettel. Ez utóbbit (b) – hagyományos elnevezéssel – **analitikus morfológiának**, míg az előbbit (a) **nem analitikus vagy szintetikus morfológiának** nevezik.

Morfofonológiai folyamat első megközelítésben kétféleképpen mehet végbe; ezeket, nem vagyunk messze az igazságtól, ha a *szóösszetétel* és a *toldalékolás* különbözőségével érzékeltetjük. Az elméleti megalapozáshoz kissé vissza kell ugranunk, és néhány alapvető morfológiai fogalmat bevezetnünk. Már a korai strukturalista morfológia megkülönbözteti az ún. **szabad és kötött morfémákat**. Az első típusba tartoznak azok az önálló nyelvi jelentéssel bíró elemek, melyek önállóan is előfordulnak, ilyen a magyarban a (nem alternáló) *szótövek* jelentős része. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezek nem lehetnek részei valamely szónak, a toldalékolt alakok és az összetett szavak arra példák, hogy a szabad morfémák (azaz a szótövek) nem csak magukban fordulhatnak elő. A második típus előfordulása viszont kötött, ami azt jelenti, hogy önállóan nem, viszont valamely szó részeként megjelenhetnek. Ennek a típusnak a leggyakoribb megjelenési formája a *toldalék*. A toldalékok a szabad morfémákhoz járulnak szavakat alkotva, azonban természetesen nem teljesen szabadon: különböző morfológiai, szemantikai és fonológiai kikötéseknek kell megfelelniük.

A morfémák viselkedését fonológiai szempontból vizsgálva szintén két csoportot állapíthatunk meg. Az első csoportba azok a morfémák tartoznak, melyek magukban az adott nyelv **fonotaktikai megszorításainak** engedelmessé válnak (fonológiailag engedélyezettek), azaz önmagukban „kiejthetők”, és azok, melyek nem. Nem engedélyezett morfémákra jó példa a csak egy mássalhangzót tartalmazó toldalék, pl. *-t, -k, -m, -j* stb., hiszen egy mássalhangzó önmagában kiejtve nem lehet szó¹ (a hagyományos magyarázat: mássalhangzó nem lehet a magyarban szótagmag, szótag nincs szótagmag nélkül, szótag nélkül pedig nincs szó²). Egy másik példa a szó elején nem engedélyezett mássalhangzókapcsolattal kezdődő toldalékok csoportja, pl. *-nként, -nta, -tlan* stb. A fenti a megkülönböztetés nem jelenti azt, hogy ami kiejthető, az létezik is önmagában, azaz szabad morféma; ezt jól példázzák a *-hoz*, az *-ért* és a *-kor* tolda-

¹ A klitikumjellegű *s* („és”) szócskával itt nem foglalkozunk.

² A Kormányzási fonológia nem használja a szótag fogalmát, így itt ez a magyarázat nem áll meg, azonban könnyen átfordítható kormányzási magyarázattá, melyet most hely hiányában mellőzünk.

lékok. Ezek mint önálló szavak (természetesen más jelentéssel) léteznek: *hoz, ért, kor*, tehát így nem sértenek fonotaktikai megszorítást; viszont mint toldalékok nem szabad morfémák. Ami azonban **szabad morféma, az nem sértheti meg az adott nyelv fonotaktikai megszorításait**, hiszen különben nem állhatna magában. Azaz a morfológiai tulajdonságok (szabad vagy kötött) és a fonológiai tulajdonságok (engedélyezett vagy nem) között (egyirányú) kapcsolat van. Ezt a kapcsolatot fejezi ki az ún. **Engedélyezési elv** (Kaye–Lowenstamm–Vergnaud 1990):

- (1) Egy fonológiai tartományon egy kivétellel minden pozíciónak engedélyezve kell lennie, és az az egy a tartomány feje.

Esetünkben csak magánhangzó lehet a tartomány (itt a szó) feje, így az egy mássalhangzóból álló morfémák nem engedélyezettek.

Visszatérve az analitikus folyamatok típusaira, az előzőekben mondottak után nem meglepő, ha megkülönböztetünk (i) olyan folyamatokat, melyekben minden morféma önálló fonológiai tartományt alkot, (ii) olyanokat, melyekben csak az egyik, és (iii) olyanokat, melyekben egyik sem. Ha a tartományhatárt szögletes zárójellel jelöljük, akkor két morféma (A és B) összeillesztésekor a következő lehetőségek merülnek fel:

- (2)
- (i) [[A] [B]]
  - (ii) [[A] B]
  - (ii*) [A [B]]
  - (iii) [A B]

A külső zárójel minden esetben a már „összeillesztett” alak tartományát jelöli. Az (i) tipikus megvalósulása a szóösszetétel, hiszen ebben az esetben bizonyítottan külön tartományok vesznek részt az összeillesztésben; azonban nem zárható ki, hogy ide tartozik némely toldalékolási folyamat is. A második lehetőség két altípusába az önálló tartománnyal nem rendelkező affixumok némelyike tartozhat: (ii) a szuffixumok, míg (ii*) a prefixumok analitikus toldalékolását mutatja. Több nyelvet érintő vizsgálatok és pszicholingvisztikai tények (ld. később) ezidáig nem erősítették meg a (ii*) típus létezését, ezért amíg ellenkező következtetésre nem jutunk, ezt a típust elvetjük. Így a prefixumok vagy az (i), vagy – ahogy valószínűleg az infixumok is – a (iii) típusba sorolhatók. Mivel – az igekötőket és a kölcsönzött alakokat (mint *poszt-, anti-* stb.) nem számolva, melyek valószínűleg az (i) típusba tartoznak³ – a magyarban csak két prefixum van (*leg-, legesleg-*), és ezek nem mondanak ellen az (i) típusba sorolásnak, ezért a (ii*) típus létével a továbbiakban nem foglalkozunk. A (iii) lehetőség nem tartalmaz belső tartományhatárt, ami más szavakkal azt jelenti, hogy az A és B

³ A már szintetikusán kölcsönzött (iii) típusú prefixumról – mint az *in-* – a 4. részben szólunk.

morfémákhoz tartozó morfológiai információ (ti. hogy meddig terjed az egyik, és meddig a másik) a fonológiai folyamatok számára láthatatlan. Tehát ez az utolsó típus **nem analitikus** (hagyományos kifejezéssel szintetikus) morfológiai folyamatot ír le. Figyelembe véve az elmondottakat, a morfémák hagyományos elnevezése és a lehetséges morfofonológiai folyamatok között az alábbi összefüggést kapjuk:

(3) morféma	folyamat:	(i)	(ii)	(iii)
<i>tő + tő</i> (szóösszetétel)		+	–	–
<i>igekötő, prefixum</i>		+	–	+
<i>affixum</i> – engedélyezett ⁴		+	+	+
– nem engedélyezett ⁵		–	+	+

Ahogy (3) mutatja, szóösszetétel esetén reális lehetőségként csak (i) merül fel, hiszen az összetétel két olyan szóból áll, melyeknek magukban fonológiailag engedélyezve kell lenniük. Elméleti lehetőségként felmerül a szabad morfémáknak olyan kapcsolata, mely (ii) vagy (iii) szerint folyik le, de mivel a szóösszetételek nem tárgyai elemzésünknek, ezért a legkézenfekvőbb (i) folyamatot feltételezzük. A prefixumok a (ii*) típus kizárása miatt az (i) vagy a (iii) folyamat alapján kapcsolódnak a szótőhöz. Az affixumok viszont mindhárom típusba besorolhatók, egy megkötéssel: nem engedélyezett affixum nem lehet (i) típusú. Láttuk tehát, hogy az egyes morfológiai folyamatok több morfofonológiai leírást is megengednek. Hogy melyek azok a jelenségek, melyek a típusba sorolásnál döntöek, erről szólunk a továbbiakban.

2. Fonotaktikai megszorítások

Az egyes nyelvekben a különböző szegmentumok elhelyezkedése nem egyenletes. Egy fonológiai tartományon belül bizonyos szegmentumkapcsolatok hiányoznak vagy csak kivételesen találhatók meg. Azokat a feltételeket, melyek az együtt szereplő lehetséges szegmentumkapcsolatokat írják le, **fonotaktikai megszorításoknak** nevezik. Esetünkben ezek a megszorítások azért lényegesek, mert információkat tartalmazhatnak az egyes fonológiai tartományokról; így közvetve arról is, hogy az adott morfofonológiai folyamat mely típusba sorolható. Az alábbiakban néhány releváns megszorítást tekintünk át a magyarban.

A toldalékolás szempontjából az intervokális és a szóvégi mássalhangzókapcsolatok jelentősek. Nem fogjuk vizsgálni a geminátákat (kettős mássalhangzókat), hiszen ezek a magyarban meglehetősen elterjedtek, és az olyan zörejhangok (obstruensek) kapcsolatait, melyek zöngéesség szempontjából eltérők, hiszen ezek a zöngésségi hasonulás miatt nem fordulnak elő (kivételesen a Cv kapcsolat). Az adatokat elsősorban

⁴ Abban az értelemben, hogy minden fonológiai pozíciója engedélyezett (azaz a toldalék „állhatna” önmagában), pl. *-ban, -ről, -ért, -hoz, -kor* stb.

⁵ Az előzővel ellentétes értelemben, pl. *-t, -k, -d, -j, -tlan, -nként* stb.

Törkenczy (1994)-ből idézzük. A szegmentumok átírása – ahol ez lehetséges – a magyar helyesírást követi.

2.1. Nazális + zárhang kapcsolatok

Tekintsük az alábbi táblázatot, amelynek sorai az első, oszlopai a második más-salhangzót mutatják.⁶

(4)

	p / b	t / d	ty / gy	k / g
m	+	0	0	0
n	*	+	*	*
ny	0	0	+	0
ŋ	*	*	*	+

Példák:⁷ *tompa, tombol; nyom-ta, nyom-da; terem-t-jük, (fém-gyár); töm-köd, (rum-gőz); minta, bendő; (takony-póc), fény-be; huny-ta, huny-d; po[ny]ty, a[ny]gyal; lány-ka, (kö[ny]-gáz); so[ŋ]ka, le[ŋ]ge.*

Már első látásra feltűnő a szabályosság: a monomorfemikusan előforduló kapcsolatok csak a főátlóban szerepelnek (vastag keretben), az *m* és az *ny* sorában a többi kapcsolat morfémahatáron fordul elő, míg az *n* és a *ŋ* sorában a többi kapcsolat nem fordul elő. A jelenség a képzési hely (rezonancia-) jeggyel magyarázható: a fenti kapcsolatokban egy morfémán belül a helyjegyeknek meg kell egyezniük.⁸ A morfémahatáron található kapcsolatokért a koronális (*t, d, n*) és a veláris (*k, g, ŋ*) mássalhangzók speciális tulajdonsága (*jelölétlensége*) felelős.⁹

⁶ Jelmagyarázat: +: előfordul egy morfémán belül; 0 vagy szám: a monomorfemikus előfordulások száma, ha egyébként morfémahatáron előfordul és csak néhány ilyen van; *: nem fordul elő.

⁷ Próbáltunk intervokális kapcsolatokat megadni, ahol ilyet nem találtunk, ott szövegi kapcsolatot mutatunk. A morfémahatár bemutatására elsősorban toldalékolt alakot adtunk meg, ahol az adott mássalhangzóval kezdődő toldalék nem található, ott zárójelben szóösszetételre adunk példát.

⁸ A helyjegyek: *p, b, m*: labiális; *t, d, n*: koronális; *ty, gy, ny*: palatális; *k, g, ...*: veláris

⁹ Ez sok elmélet a helyjegyek hiányával magyarázza, ennek részleteivel itt nem foglalkozunk.

2.2. Zárhang + zárhang kapcsolatok

Az alábbi táblázat a zöngétlen zárhangkapcsolatokat mutatja:

(5)

	p / b	t / d	ty / gy	k / g
p / b	+	+ / 7	0	10 / 0
t / d	0	+	*	+ / 0
ty / gy	5 / 0	0	+	11 / 0
k / g	0	+ / 0	0	+

Példák: *szappan, zsibbad, kaptár, labda; kopt-ja, (kala[b]-gyár); sapka, (dob-gép); (vá[t]-pont), vad-ban; vatta, additív; atka; szalad-gál; pitypang, rügy-ből; ha[ty]-ta, hagy-d; hatyú, poggyász; pletyka, (hegy-gerinc); (rak-part), tag-ba, akta, fog-da, aká-ja, smaragd-ja; rokka, aggódik.*

A táblázat az előzőnél bonyolultabb, teljes elemzésére nem vállalkozhatunk. Azonban itt is feltűnik a morfémán belüli és kívüli megszorítások különbsége. Az egyetlen hiány a koronális + palatális kapcsolatok ($t + ty$) tiltásából ered, mely a palatális hasonulási folyamat eredménye, és nem csak zárhangokra érvényes (pl. $l + j$, $n + ny$, $sz + s$ stb.). A koronális és a veláris hely itt szintén különleges: a geminátákon kívül (főátló, vastag keretben) a t és k oszlopában vannak a monomorfemikus zárhangkapcsolatok (a táblázatban ezt satírozással jelöltük). Ez alól egy szisztematikus kivételt találunk: a palatális + koronális kapcsolatok monomorfemikusan nem fordulnak elő, mely tény lehet, hogy annak a következménye, hogy a palatális zárhangok amúgy is ritkák. Egyébként is a zöngés és zöngétlen zárhangoknak az egész rendszerben megfigyelhető hasonló viselkedése itt felbomlik: az említett szisztematikus kivételek mind zöngétlen kapcsolatok (pt , kt és tk). Az eseti kivételeket (a typ és bd monomorfemikus előfordulásait, amit a táblázatban egy nem nulla számmal jelöltünk) nem vesszük figyelembe, ezek általában elhomályosult képzésű alakok vagy hangulatfestő értelműek. Úgy tűnik, hogy itt a (4) táblázatban leírthoz hasonló, de annál „gyengébb” szabály működik. Nem számolva az előbb említett kivételeket, úgy fogalmazhatunk, hogy a monomorfemikus kapcsolatok két zárhang között csak akkor lehetségesek, ha azok azonos helyjegyűek, vagy a másodiknak a helyjegye jelöletlen (koronális vagy veláris).¹⁰

¹⁰ Mivel a hasonulási folyamat ebben az esetben vissza-irányú, a jelenség összesség a nazálisoknál említett megdondolással, hogy pont ezek a képzési helyek a helyjegy hiányával különböztethetők meg.

2.3. Zárhang + nazális.

A (4) táblázatban megmutatuk a nazális + zárhang kapcsolatokra vonatkozó megszorításokat. Az alábbi táblázat a fordított irányt veszi célba: olyan kapcsolatokat vizsgál, melyben az első elem zárhang, a második nazális.

(6)

	m	n	ny
p / b	0	4	0
t / d	0	8	*
ty / gy	7	0	5
k / g	0	0	2

Példák: (*kép-más*), (*láb-masszázs*); *srapszel*, *abnormis*; (*talp-nyaló*), (*gomb-nyomás*); *ritmus*, *kódmön*; *etnikum*, *bodnár*; *trutyimó*, *hagyma*; *fity-firitty*; *fü[ty]-nek*, *hagy-na*; *sa[ty]nya*, *nar[o]gyik*; *lakmusz*, *magma*; *akna*, *bognár*; *szoknya*, *meg-nyom*.

A táblázat az előzőeknél is bonyolultabb mintát ad. Egyetlen abszolút tiltást találunk, mely a már említett palatális hasonulás eredménye. Úgy tűnik, hogy a homorganitásnak itt nincs pozitív szerepe, a főatlóban álló számok csak néhány, azonos helyen képzett mássalhangzókból álló kapcsolatról számolnak be. Több monomorfemikus kapcsolatot találunk a két jelöletlen zárhang sorában, ezekben általában zöngés zárhangok szerepelnek nagyobb számban. Tulajdonképpen négy kapcsolatról kell számot adni, ezek a *dm*, *km*, *gm* és *gn*. A *tn*, *dn* kapcsolatok kis számát az azonos helyűség, a *kny*, *gny* kapcsolatok ritka előfordulását pedig a palatális zárhangok önmagukban alulfrekventált volta indokolhatja. Az eddigi kapcsolatokhoz viszonyított bonyolultabb mintázat, és a fordított nazális + zárhang kapcsolatokhoz viszonyítva az erős szabályosság hiánya azonban így is feltűnő. A további vizsgálathoz a következőkben az eddigi kapcsolatok szóvégi előfordulásait vizsgáljuk meg.

2.4. Szóvégi kapcsolatok.

(7)

	p / b	t / d	ty / gy	k / g	m	n	ny
p / b	+	+ / 1	0	0	0	0	0
t / d	0	+	0	1	0	0	0
ty / gy	0	0 / 0	+	1	0	0	0
k / g	0	+	0	+	0	0	0
m	+	0	0	0	+	0	0
n	0	+	0	0	0	+	0
ny	0	0	+	0	0	0	+
η	0	0	0	+	0	0	0

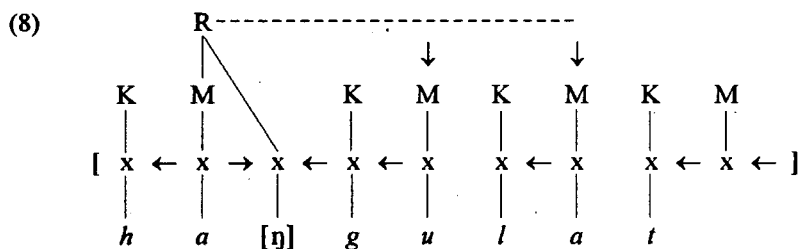

Példák: *csepp, több; recept, Tabd, dob-d; ott, fedd; Detk; hagy-d; pötty, meggy; Batyk; akt, smaragd; sakk, agg; kolomp, lomb; terem-t, nyom-d; stramm; ront, rend; kinn,; lány-t, hány-d; könny; fá[ŋ]k, ri[ŋ]g.*

A táblázat négy részre oszlik. A bal felső negyed az (5), a bal alsó a (4), a jobb felső pedig a (6) táblázat kapcsolatait mutatja szóhatár előtt.¹¹ A megfelelő részeket a szó-belseji kapcsolatokkal összehasonlítva jelentős különbséget tapasztalunk. Általában az mondható, hogy a (7) táblázat sokkal több tiltást tartalmaz, mint a korábbiak. Ahol szó végén tiltás van, de a szó belsejében nincs, azt erős satírozással jelöltük. Ahol a szó-belseji és a szóvégi kapcsolatokat egyaránt valamilyen erős elv zárja ki (pl. a nazálisok helyszerinti hasonulása vagy a palatális hasonulás), ott ezt gyenge satírozással emeltük ki. Ezek után a (7) ábrából könnyen látható, hogy a satírozott területek a bal alsó negyedek kivéve, szinte az egész táblázatot befedik, kivétel a zár + zárhang kapcsolatok koronális oszlopa (*pt, nyt, kt*), mely kapcsolatok szó végén is előfordulnak. A leírtak arra engednek következtetni, hogy a satírozott részbe tartozó mássalhangzó-csoportok egészen különbözőek szóhatár előtt mint szó-belseji szegmentum előtt. Ez érvényes mind a monomorfemikus, mind a morfémahatáron álló kapcsolatokra. Ahelyett, hogy a magyar nyelv más hangkapcsolatát idéznénk, melyek még bonyolultabb összefüggéseket tárnak fel, a következő részben az említett jelenségekre keressük a választ, elsősorban a fonológiai reprezentáció rendszerszerű vizsgálatával.

3. Ábrázolatok

Ebben a részben a fonológiai információk leírására általunk használt *reprezentáció* egyes, a gondolatmenet szempontjából fontos elemeit említjük. A fonológiai szerkezet egyfajta összetevős szerkezet, melyben három összetevő (*konstituens*) játszik szerepet: a *mag*, a *kezdet* és a *rím*. Ezekből a részekből áll össze a hagyományosan szótagnak nevezett rész. Példaként a *hangulat* szó reprezentációját adjuk meg:

¹¹ A táblázat azon helyeit üresen hagytuk, melyek még morfémahatáron sem fordulnak elő, de nem világos, hogy ez szabály vagy véletlen következménye; ti. a szóvégi kétmorfemás kapcsolatokban csak a -d szuffixum játszik szerepet (nincs más, csak egy zárhangból vagy nazálisból álló toldalék).

A (8) szerkezetben mindhárom összetevő előfordul (a kezdőbetűikkel rövidítettük őket). A szó első „szótagja” egy kezdetből és egy rimből áll, mely utóbbi elágazik: magra és egy nem összetevő státuszú egységre. A következő „szótag” nyílt, csupán egy kezdetből és egy magból áll. A szó utolsó „szótagja” a hagyományos leírás szerint az elsőhöz hasonlóan zárt. A választott keret azonban a tartományvégi zárt szótagot nem elágazó rimmel, hanem két szótaggal elemzi, melyek közül a második nem teljes, *degenerált* szótag. Itt az emellett szóló érveket nem tárgyaljuk, az olvasó azokat megtalálja Kaye–Lowenstamm–Vergnaud (1990)-ben. Degenerált szótag esetén a „szótagzáró” mássalhangzó nem rímösszetevő, hanem kezdet, mely után egy olyan mag csatlakozik, melyhez nem tartozik szegmentális tartalom (nem hallható). Ez utóbbi hiányzó egységet *üres kategóriának* nevezik. A szegmentális mennyiségi viszonyokat a gerincen álló pozíciók tartalmazzák (a (8) ábrán x-ekkel jelölve). Ezek a pozíciók egyfelől az előbb leírt összetevőkkel, másfelől a szegmentális tartalomhoz vannak kapcsolva (az ábra ezt összekötéssel jelöli).

A gerincen levő pozícióknak engedelmessé válniuk kell az (1)-ben említett Engedélyezési elvnek. Az engedélyezés egy másik szomszédos¹² pozíciótól jöhet, az hogy melyiktől, az attól függ, hogy milyen összetevőkről van szó. A (8) ábrán az engedélyezést nyilakkal jelöltük. A magyarban a fonológiai szó mint tartomány feje mindig az első magpozíció (az élhangsúly miatt); az ábrán ez az egy pozíció, ahova nem mutat nyíl. Az engedélyezést két dolog irányítja: (i) a *pozíció* és (ii) a *szegmentális tartalom*. A pozíció alapján az alábbiakban felsoroljuk az engedélyezés néhány típusát, példákat (8)-ból vettük (*kóda* jelentése: a második (nem mag) rímösszetevő, @ jelentése: üres szegmentum):

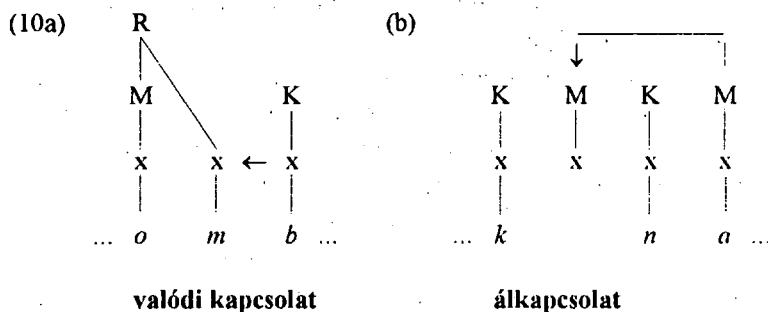
(9)	(a)	kezdet ← mag	pl.: h←a, g←u, l←a, t←@;
	(b)	mag → kóda	pl.: a→[ŋ];
	(c)	kóda ← kezdet	pl.: [ŋ]←g;
	(d)	mag → mag	pl.: a→u, a→a;
	(e)	üres mag ← tartományvég	pl.: @←[ ] .

A fentiek közül a mássalhangzókapcsolatok szempontjából csak (c) érdekes. A mag engedélyezését (d) elsősorban a hangsúlyviszonyok befolyásolják, itt az egyszerűség kedvéért feltételeztük, hogy a magyarban minden magot az első mag engedélyez.

A *kódaengedélyezésre* (c) – a többihez hasonlóan – a két pozíció szegmentális tartalmától függő megszorítások jellemzőek. A megszorításokkal részletesen nem foglalkozunk, kettőt azonban már korábban említettünk: ezek a zöngességi és a hely szerinti hasonulás; a harmadik az ún. *szonoritási elv*. Ez utóbbi azt írja elő, hogy a

¹² Ezt nem feltétlenül az x-ek tengelyén kell érteni, szegmentálisan nem egymásutáni magok és kezdetek is lehetnek ebben az értelemben szomszédosak (ld. pl. (9c)-t).

kódának szonoránsabbnak kell lennie mint az őt engedélyező kezdet.¹³ Ezért megfelelő például a (8)-ban szereplő *mb* kapcsolat, viszont nem találunk monomorfemikus *bm* kapcsolatot. Mi a helyes reprezentációja viszont így a (6) táblázatban bemutatott zárhang + szonoráns kapcsolatoknak, például az *akna* szóban? A választ az üres kategóriák szerepének szélesítésével kaphatjuk meg. Jól ismert az a jelenség, hogy egyes nem szóvégi helyzetben levő magánhangzók semmivel váltakoznak, pl. *bokor–bokrot*, *megbotolhat–megbotlik*. Célszerű ezeket az „eltűnő” magánhangzókat üres magként elemezni (ld. erről Törkenczy 1992-t). Ekkor azonban olyan mássalhangzókapcsolat áll elő, melyben mindkét mássalhangzó kezdet, és közöttük üres mag van. Üres (nem szóvégi) mag akkor lehetséges, ha az utána levő magpozíció kitöltött (ez az ún. *üres kategória engedélyezése*), ami a fenti példákban teljesül. Így az alábbi két lehetőséget kapjuk:

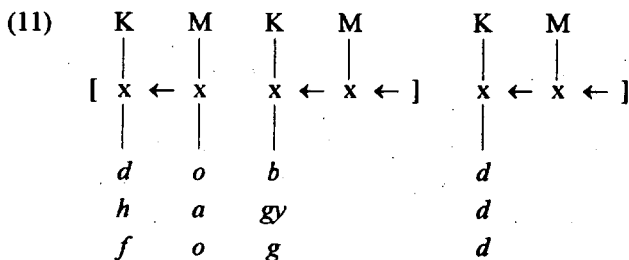

Látjuk, hogy a míg a (10a) típusban a kódaengedélyezés a döntő, így a *szonoritási elv* érvényesül (pl. nazális + zárhang esetén, ld. (4)), ennél fogva a (6) táblázatban közölt egyik kapcsolat sem tartozhat ide. A második típus (álkapcsolat) feltétele az üres kategória engedélyezése, melyhez a rákövetkező magpozíciónak kitöltöttnek kell lennie. Ebben az esetben a két kezdetre már nem vonatkozik a szonoritási elv, így az ebbe a típusba tartozó mássalhangzókapcsolatokra csak az áthatóbb hasonulási megszorítások vonatkoznak. Azonban nem állhatnak szó végén; valóban, ahogy a (7) táblázatban láttuk, szó végén ilyen kapcsolatokat soha nem találunk. Problematikus az (5) táblázat hangkapcsolatainak reprezentációja: úgy tűnik, hogy a zár + zárhang együttesek álkapcsolatok (10b), hiszen nem fordulnak elő tartományhatár előtt. A kivétel a (7) táblázatnál említett *kt*, *gd* és *pt*, melyek szóvégi megjelenése természetes. Ezekre (és esetleg a *bd*, *tk* és *tyk* kapcsolatokra is) valódi kapcsolatként hivatkozhatunk (10a). Az ilyen valódi kapcsolatokban meghatározó kódaengedélyezés szegmentális feltételeit, azaz hogy a kódaengedélyező kezdet és az engedélyezett kóda milyen elemekből állhat.

¹³ Részletesebb vizsgálat található erről Szigetvári (1994)-ben.

itt részletesen nem tárgyaljuk; a kimerítőbb tárgyalás megtalálható Kaye (1985)-ben, ill. a magyarra Szigetvári (1994)-ben.

A fenti megkülönböztetés lehetőséget ad arra, hogy megpróbáljunk válaszolni arra a kérdésre, hogy a csak morfémahatáron előforduló kapcsolatok és a szó végén nem előforduló kapcsolatok között miért tapasztalható az (5–7) táblázatokban rejlő összefüggés, mely szerint: amelyik kapcsolat szó végén nem fordul elő, az általában csak morfémahatáron fordul elő, és monomorfemikusan nem vagy ritkán. A magyarázat kulcsa a (10)-beli reprezentációkban rejlik: a csak morfémahatáron előforduló kapcsolatok *álkapcsolatok*, míg a többi kapcsolat *valódi*. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a morfémahatárok minden esetben álkapcsolatot hoznak létre, csak azt, hogy ahol a mássalhangzók minősége miatt szükséges, ott az álkapcsolat szerinti elemzés mint lehetőség adva van. Ezzel visszaérkeztünk a (3) révén felvetett kérdéshez: hogyan határolható el a szuffixálásnak az (i), (ii) és (iii)-beli típusa. Ha feltételezzük, hogy egy fonológiai tartomány szigorúan K R/M (kezdet és rím vagy mag) szekvenciákból áll, és ha ez valamiért nem teljesülne (például összetétel esetén két mag vagy rím egymás mellé kerülne), akkor a reprezentációban levő összetevők úgy kapcsolódnak a gerinchez, hogy a feltétel mégis teljesüljön. Más szavakkal: minden tartományon csak a megszorításoknak engedelmesskedő szerkezetek állnak elő; a nyelvtan által előállított szerkezetek mint „templátumok” tartanak keretet a szegmentális tartalomnak. Például a *dob-d*, *hagy-d*, *fog-d* az alábbi reprezentációval adható meg:

Ahogy korábban említettük, a *-d* szuffixum nem lehet önmaga tartomány, mivel a szóvégi üres mag nem elégséges a *d* pozíciójának engedélyezésére. Ennélfogva a fenti ábrázolatban feltételeztük, hogy a ragozott alak (ii) típusú morfofonológiát követ. Ez megmagyarázza az imént említett összefüggést: a (11)-beli mássalhangzókapcsolatok szóvégén és monomorfemikusan is ritka kapcsolatok.¹⁴ Egyéb egymagánhangzós szuffixumokra is ez az elemzés alkalmazható, pl. a *hunyt*, *dobj*, *teremt* stb. szavakban,

¹⁴ Természetesen itt nem tudunk az összes részletre kitérni, így a külső tartományban lezajló folyamatokat, és ezeket kiváltó megszorításokat most nem említjük.

azonban ezeknek a szuffixumoknak a viselkedését a fenti elveken kívül más folyamatok is (a *j* zöngétlenedése ill. spirantizálódása, a *t* előhangzója) is befolyásolják.

A reprezentáció hasonlóan magyarázatot ad a csak morfémahatáron előforduló szóbelseji kapcsolatokra is (ld. a (4-6) táblázatokat). Például a *lomtól*, *fagynál*, *hadból* alakok mindegyike ilyen kapcsolatot tartalmaz. Azonban az ezekben a szavakban található toldalékok minden fonológiai pozíciója engedélyezett. Így felmerül a kérdés, hogy a fenti toldalékolási folyamatok az (i) vagy a (ii) típusba tartoznak-e. A kérdés eldöntéséhez a szótövek és a toldalékok egymásra hatásának részletesebb vizsgálata lenne szükséges. Az ilyen, a szótő-, és toldalékváltakozások közel kimerítő leírása adhat választ a fenti kérdésre. Ideális esetben az összes morfofonológiai alternáció magyarázatához a fenti eszközöknek elégségeseknek kell lenniük, azaz a reprezentációknak tartalmazniuk kell az összes információt, mely ahhoz szükséges, hogy segítségükkel az alternáló és nem alternáló alakokat megkülönböztethessük. Ennek részletes tárgyalása egy másik cikk feladata lehetne, melynek természetesen tartalmaznia kellene a magánhangzókra vonatkozó fonotaktikai megszorítások és váltakozások elemzését is.

4. Nem analitikus folyamatok

A monomorfemikus tövek vizsgálata korábban elvezetett az ezekben érvényes fonotaktikai megszorítások megfogalmazásáig. Láttuk, hogy ezek a megszorítások sérülhetnek, ha olyan morfológiai folyamat játszódik le, mely egyébként nem előforduló kapcsolatokat alakít ki. Ezek a – közös néven analitikusnak nevezett – folyamatok a felelősek azért, ha nem csak fonológiai, hanem morfológiai információk is szerepet kapnak a hangalak kialakításában. Ennek ellenkezője az a folyamat, mely morfológiai változást fogalmaz meg tisztán fonetikai eszközökkel. (2)-ben ez volt a (iii) típus. Azaz az ilyen képzésű alakok semmiben nem különböznek a morfológiailag egyszerű tövektől, ugyanolyan megszorítások vonatkoznak rájuk. Sokszor említett példa az *in*-latin eredetű prefixum, melynek változatait látjuk az alábbiakban:

- (12) (a) *inadekvát, ineffektív, ...*
intoleráns, indifferens, ...
impotens, immorális, ...
i[ŋ]korrekt, i[ŋ]koherens, ...
- (b) *irreális, irracionális, irreflexív, ...*
illegális, illogikus, illojális, ...

A prefixumok a (3) táblázat szerint vagy (i) vagy (iii) típusúak. Az (i) típus („szóösszetételek”) megenged olyan mássalhangzó-kapcsolatokat, melyek egy morfémán belül nem fordulnak elő. Ilyenek (12)-ben nincsenek. Látható, hogy az (a) csoportba tartozó szavakban a prefixumbeli *n* olyan változáson ment át, mely még morfémahatáron át is lejátszódik (ld. erről a (4) táblázat megfelelő részeit). A (b) csoportban látható válto-

zások ($n \rightarrow r$, $n \rightarrow l$) szintén megszüntetnek tiltott kapcsolatokat, azonban ezek a tiltások a morfémán belülre vonatkoznak (léteznek pl. a *Henrik*, *sin-re*, és a *jelen-leg* alak). Ráadásul a fenti két változás – a történeti változásoktól eltekintve – a magyar nyelvben sehol máshol nem tapasztalható.¹⁵ Így nem alaptalan a feltételezés, hogy a fenti morfofonológiai folyamatok nem (i) típusúak; tehát a (iii) csoportba tartoznak. Ez azt jelenti, hogy bár lehet, hogy az *in-* képző a magyarban morféma státuszú, fonológiailag mégsem elemezhető a tőtől külön (a morféma a fonológiából nézve *láthatatlanok*). Más szavakkal a fenti alakok nem egy morfológiai összerakó és egy (generatív) fonológiai folyamat eredményei, hanem a szótárban egészben tároltak, és az egyetlen aktív folyamat, ami lezajlik, a kikeresésük. Az analitikus és a nem analitikus folyamat fő különbsége ez; míg az előbbi egy kiszámítási eljárás, ez utóbbi kikeresése nem különbözik a morfológiailag egyszerű szavakétól.

Az előbbiekből két dolog derült ki: egyrészt a nem analitikus alakok az egyszerű tőalakoktól fonológiailag megkülönböztethetetlenek, másrészt az analitikus alakoktól abban különböznek, hogy az utóbbiakban a morfémaalternánsok szabályszerű fonológiai folyamat(ok) eredményei, míg az előbbiben egészben tárolt alakok, melyek a nyelv fonotaktikájának engedelmessé válnak. Így ha megvizsgáljuk a morfológiailag „szabálytalan”, de fonológiailag szabályos alakokat, úgy találjuk, hogy azok nem lehetnek analitikus folyamatok eredményei. Vagyis a szabálytalan morfológiai folyamatok mindig nem analitikusak. A vázolt megközelítésnek egy másik következménye az, hogy – ellentétben számos morfofonológiai elmélettel – az így megadott nem analitikus morfofonológia lehetővé teszi, hogy azok a morfológiai kapcsolatban álló alakok, melyek fonológiailag hasonlóak, nem feltétlenül ugyanabból az alakból vannak levezetve. A hasonlóságok (az ún. *statikus általánosítások*) a szótár szerkezetében kell, hogy kódolva legyenek. Ebből a nézőpontból a szótár nem egyszerű lista, hanem hálózat, melyben különböző morfológiai és a fonológiai információk kapcsolják össze az egyes alakokat egymással. További vizsgálatot igényel, hogy milyen – valószínűleg részben vagy egészben *konnekcionista* – modell képes a fenti igényeknek megfelelni. Jelentős lépések lehetnek ezirányban a különféle *pszicholingvisztikai* vizsgálatok. Mint ismert (pl. Pinker–Prince 1994-ből) a morfológiai szerkezetek felismerése érzékeny az alak szabályos vagy szabálytalan voltára. A szabályos alakok felismerése általában nem függ az alak gyakoriságától, míg a szabálytalan alakok felismerése szignifikánsan gyorsabb frekvenciáltabb alakok esetén. Azon túl, hogy ez az empirikus különbség igazolás lehet a cikkben vázolt analitikussági megkülönböztetésre, azt is megmutatja, hogy a szótárnak gyakorisági alapon kell szerveződnie. Felmerülhet az a gondolat is, hogy az adott nyelvben nyelvi elemzéssel nem tisztáz-

¹⁵ Az $n \rightarrow l$ változásra van példa, de ez általában csak lezser beszédben tapasztalható és/vagy szabadon választható, pl. *jele[|]leg*, *ajá[|]lat*, míg a (12b) csoportban ez szigorúan kötelező.

ható státuszú morfofonológiai folyamatokat (pl. bizonyos engedélyezett toldalékok esetét, ld. (2)) ilyen vizsgálatokkal besorolhatóvá tehetnénk.

Visszatérve a nem analitikus morfológiai folyamatokra, a fenti megfontolások egyes affixumok besorolását is lehetővé teszik. Biztosak lehetünk, hogy a szabálytalan alakok a (iii) típusba sorolódnak. Tekintsük például a *t*-végű igék felszólító alakját:

(13)	Vt	<i>lát ~ láss, vet ~ vess, ...</i>	<i>tát ~ tá[ccs], vét ~ vé[ccs], ...</i>
	Ct	<i>fest ~ fess</i>	<i>önt ~ ön[cs], ...</i>
		<i>oszt ~ ossz, ...</i>	<i>irt ~ ir[cs], ...</i>
	+ŋ.t	<i>-gat ~ -gass</i>	<i>-ít ~ -i[ccs],</i>
		<i>-hat ~ -hass</i>	
		<i>-tat ~ -tass</i>	

A hagyományos generatív elemzés (többek között Vago 1980, Siptár 1994) a fenti alakokra is kiterjeszti a palatalizáció szabályának alkalmazását. Mivel a felszólító mód jelölője jelen esetben a *-j*, ezért ez a *t + j → ss* illetve a *t + j → css* változásokat jelenti. Ez a szabály azonban csak a felszólító módú igealakokban alkalmazódik, ami erősen levon értékből (komplex morfológiai információt kell a fonológiai folyamatnak figyelembe vennie). Ráadásul az igealakok egy részénél a mindenhol alkalmazódó palatalizációs szabály (*t + j → tty*) alkalmazásával nem sértenénk meg a monomorfeikus fonotaktikai megszorításokat (léteznek: *petty, korty, po[ny]ty* stb.). Ezenkívül a két csoport közötti különbség részben idioszinkratikus, azaz a hangalakból nem mindig derül ki, hogy a felszólító alak *s*-re vagy *cs*-re fog-e végződni.¹⁶ Az elmondottak miatt semmi okunk sincs a (13)-beli alakokat analitikus alakként elemezni. Abban az esetben, ha a (iii) típusba soroljuk, megengedhető lesz „szabálytalan” mivoltuk. A főalak és az affixált alak hasonlóságáról pedig a szótár szerkezete ad számot. A fenti példa azt is megvilágítja, hogy szabálytalan alak lehet az is, ami nem egyedül kivétel, sőt mutathatnak ezek az alakok részszabályosságokat is. Hasonlóan az *in-* prefixumhoz, itt is az egész kivételes csoportot egy fonológiai tulajdonsággal lehet kimerítően jellemezni (ott koronális likvida kezdetű tövek, itt a *t*-végű ige-tövek és csak ezek). Az analitikus és a nem analitikus alakok elkülönítéséhez szintén a magyar nyelvben található morfofonológiai alternációk számbavételére lenne szükség. Egy ilyen munka részeredménye lenne a szabályos és szabálytalan alakok meghatározása, és abban az esetben, ha a feltárt jelenségek bonyolultsága ezt szükségessé teszi, az elméleti keret finomítása is. A magyar adatok között erre van esély, hiszen úgy tűnik, a morféma-változatok nagy száma, és a váltakozást mutató és az azt kiváltó fő- és toldalékosztályok egymástól való részbeni függetlensége ebbe az irányba mutat. Ez a vállalkozás azonban már egy nagyobb lélegzetű munka részét képezheti.

¹⁶ Megfogalmazható egy szabály, melyre csupán három ellenpélda adható (*lát, ló, bocsát*), azonban ennek csak távolról lesz köze a nyelvben ma is aktív fonológiai folyamatokhoz.

IRODALOM

- Kaye, Jonathan 1995: Derivations and Interfaces, in Jacques Durand–Francis Katamba szerk.: *Frontiers in phonology: atoms, structures, derivations*, Longman, 289–332.
- Kaye, Jonathan–Jean Lowenstamm–Jean-Roger Vergnaud 1985: The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government, *Phonology Yearbook* 2, 305–328.
- Kaye, Jonathan–Jean Lowenstamm–Jean-Roger Vergnaud 1990: Constituent structure and government in phonology, *Phonology* 7, 193–231.
- Pinker, Stephen–Alan Prince 1994: Regular and irregular morphology and the psychological status of rules of grammar, in Susan D. Lima–Roberta L. Corrigan–Gregory K. Iverson szerk.: *The reality of linguistic rules*, John Benjamins, 321–351.
- Siptár Péter 1994: A mássalhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 183–272.
- Szigetvári Péter 1994: Coronality, velarity and why they are special, *The Even Yearbook*, Budapest, ELTE, 185–224.
- Törkenczy Miklós 1992: Vowel-zero alternations in Hungarian: a government approach, in Kenesei István–Pléh Csaba szerk.: *Approaches to Hungarian 4: The structure of Hungarian*, Szeged, JATE, 157–176.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 273–392.
- Vago, Robert 1980: *The sound pattern of Hungarian*, Washington, Georgetown University Press.

ANALYTIC-SYNTHETIC AFFIXATION IN HUNGARIAN AND GOVERNMENT PHONOLOGY

PÉTER REBRUS

This paper presents some crucial phonological characteristics of Hungarian that could be important in making distinctions between the so-called analytic and synthetic morphological processes. In the first part of the article I present a morpho-phonological theory first proposed by Jonathan Kaye within Government Phonology – a framework that incorporates principles about phonological wellformedness. The second part accounts for Hungarian data that are relevant to some phonotactic constraints in the language. So nasal + plosive, plosive + plosive and plosive + nasal consonant clusters are examined at internal and word-final positions in monomorphemic and suffixed forms. These patterns show that some clusters do not exist in monomorphemic stems, which can be accounted for by positing separate positions for them. This distinction in phonological representation (between *true* and *bogus clusters*) and morphological processes (*analytic* and *non-analytic*) are the topics of the third part of the paper. In the last section two morphological processes are presented that cannot create bogus clusters, and involve such phonological processes that are far from productive, namely the *in-* prefixation and the imperative palatalization in Hungarian. Unlike earlier phonological theories accounting for these data, I sketch a view in which these forms are not produced by a (generative) phonological process, but by resemblance among forms and irregular processes in the lexicon.